

МОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ: ПОГЛЯД СОЦІОЛІНГВІСТА

Данилевська О. Українська мова в українській школі на початку XXI століття:

соціолінгвістичні нариси: моногр. / О. Данилевська. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. – 364 с.

Цього року у видавничому домі «Києво-Могилянська академія» вийшло перше в Україні ґрунтовне соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації у шкільній освіті. Його авторка Оксана Данилевська, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України, має великий досвід опрацювання соціолінгвістичної тематики. Її монографія «Мова революції та революція в мові: мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР» (2009) лишається одним з основних джерел для вивчення мовної політики доби Української революції.

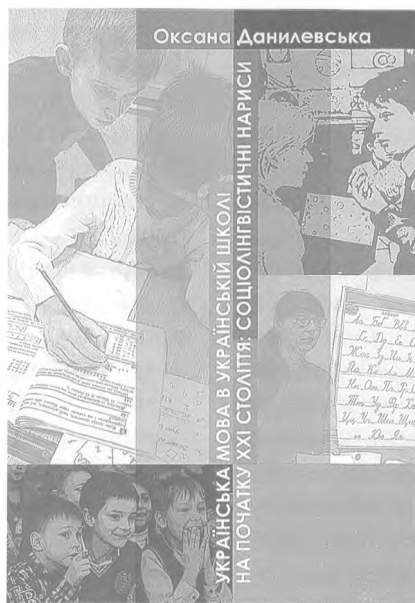
Над проблемами функціонування й викладання української мови в сучасній шкільній освіті О. Данилевська працює впродовж тривалого часу, поєднуючи теоретичні аспекти соціолінгвістики з практичними завданнями. Вона авторка не лише понад 60 наукових публікацій, а й кількох підручників з української мови та етики.

Для аналізу мовної ситуації в школах дослідниця застосувала розмаїту методику – масове й фокус-групове опитування, цільове анкетування школярів, включене спостереження, аналіз нормативних документів та аналіз підручників.

Монографія має чітку, добре продуману структуру: вона складається з чотирьох розділів – першого, теоретичного, та трьох наступних, у яких на основі застосованої соціолінгвістичної методики проаналізовано стан взаємодії української та російської мов у системі шкільної освіти.

Досвід наукового опрацювання соціолінгвістичної тематики, досконале знання наукової літератури дали змогу авторці значно розширити тему дослідження, вийти за межі суто практичного опису мовної ситуації в школах у різних регіонах країни. У кожному розділі монографії О. Данилевська докладно висвітлює головні соціолінгвістичні поняття, якими оперує на основі обсяжного матеріалу, зібраного емпіричним шляхом, як-то: «мовна ситуація», «мовна компетенція», «мовна політика», «мовна свідомість», «мовна лояльність», «мовна стійкість», «білінгвізм», «інтерференція», «мовні контакти» тощо.

Таке збагачення дослідницького апарату, потрібного для вивчення

мовної ситуації України, специфіка якої полягає в конкуренції на її території двох мов, безперечно, сприятиме розвиткові вітчизняної соціолінгвістики, оскільки чимало з розглядуваних понять ще не дістали в українському мовознавстві належного висвітлення. Для прикладу можна навести таку слушну авторську оцінку стану досліджень у певній ділянці соціолінгвістичних знань: «...праць, у яких би було запропоновано комплексний системний аналіз мовної поведінки сучасного українського мовця, поки що немає» (с.181).

Водночас О. Данилевська зробила значний внесок в опрацювання означеної проблематики, розробивши у третьому розділі на основі цільового анкетування і включеного спостереження класифікацію типів мовної поведінки учнів, визначивши їх за характером пристосування українськомовних і російськомовних школярів до мовного середовища школи.

У монографії наголошено й на позитивних змінах, які відбулись у шкільній освіті за роки незалежності. Це передусім упровадження державної мови в систему освіти. Нині більшість учнів навчається у школах з українською мовою викладання всіх предметів. Школярі з російськомовних родин оволодівають державною мовою, що сприяє зростанню її комунікативної й функціональної потужності. Результати проведених опитувань засвідчили

також підвищення престижу української мови.

Водночас, як видно з праці О. Данилевської, мовна ситуація в сучасних українських школах далека від бажаної. Один із невтішних висновків проведеного комплексного дослідження – констатація неоднорідності мовного простору в закладах освіти, недотримання вчителями мовного режиму в школах, що спричиняє розрив у застосуванні мов у формальному та неформальному спілкуванні, коли на перервах і під час позаурочних заходів учителі переходять з української мови на російську.

Такий стан двомовності в українських школах докладно висвітлено у другому розділі монографії, в якому мовну ситуацію в українській шкільній освіті проаналізовано на основі статистичних даних, змін умов функціонування мов за нормативними документами, зокрема навчальними планами, та результатів масового опитування. Аналіз результатів масового опитування дав підстави констатувати, що конфігурацію мовної ситуації в шкільній освіті в незалежній Україні успадковано від радянського періоду, хоча статистичні параметри її за роки незалежності істотно змінилися. Дослідниця робить висновок, що спадкоємність і тяглість у розвитку мовної ситуації на різних рівнях системи шкільної освіти виявляються по-різному: якщо на формальному рівні за роки незалежності відбулося значне розширення мережі загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання в усіх регіонах держави, що дало змогу охопити українськомовною освітою 89,7 % учнів, то на рівні реальної комунікації мовне середовище для більшої частини держави, крім західного регіону, і досі залишається двомовним, оскільки в ньому в різних пропорціях уживаними є дві мови – українська як мова навчання і російська як мова неформального спілкування. Зміна мови навчального процесу в багатьох школах відбувалася формально: вона не зачіпала викладацький склад, не поширювалася на позаурочні заходи та міжособистісну комунікацію під час перерв. Ще однією причиною повільного оздоровлення мовної ситуації в українській шкільній освіті авторка

вважає посттоталітарний характер останньої, що виявляється у подвійних поведінкових стандартах учасників навчального процесу (формальних і неформальних), залишкових явищах тоталітаризму, помітних у педагогічному дискурсі, зокрема, в активному вживанні мовних штамів, успадкованих від радянської школи, традиційності дискурсивних сценаріїв, часто тоталітарних за своєю природою.

Аналізуючи результати масового опитування, О. Данилевська робить висновок про деформований характер мовної ситуації у сфері шкільної освіти, що виявляється в її істотній нерівномірності за регіонами, за ознакою «місто – село», у невідповідності статистичних даних про кількість учнів, залучених до навчання українською мовою, реальному станові функціонування мов у школах. Авторка наголошує, що характер і масштаби відмінностей у сприйнятті мовної ситуації в шкільній освіті, виявлені під час масового опитування, не можна пояснити регулятивними механізмами або тим, що в регіонах упродовжують різні моделі застосування мов у закладах освіти. Як вважає дослідниця, виявлена нерівномірність є наслідком постколоніальної деформації, яку поки що не подолано. Незбіжність оцінки мешканців різних регіонів корелює з мовною ситуацією в них, відображає поширені там панівні настанови щодо мов.

Дослідниця робить висновок про відставання заходів мовної політики від очікувань суспільства, вважає першочерговим завданням упрова-

дження чіткого дотримання мовного режиму в школах, вимогу обов'язкового використання вчителями державної мови і на уроках, і в позаурочний час. Водночас проведене дослідження засвідчило доволі часті випадки, коли вчителі порушують мовний режим не тільки на перервах, а й під час навчання. Навівши відповідні дані опитувань і анкетування учнів, О. Данилевська зазначає: «Не може не бентежити той факт, що всупереч поширеній думці про те, що російською вчителі користуються здебільшого на перервах та позаурочних заходах, респонденти свідчать про такі ситуації на уроках» (с. 342–343).

Важливий новаторський аспект рецензованого дослідження становить також аналіз сучасних шкільних підручників з погляду наявності в їхньому змісті залишків тоталітарного дискурсу. У відповідній частині четвертого розділу авторка здійснила порівняльний аналіз текстів трьох поколінь підручників з історії (1994 р., 2005 р., 2010 р.), на підставі чого з'ясувала, які риси радянського новоязу виявляють найбільшу стійкість, впливаючи й нині на формування картини світу у свідомості молодого покоління.

Зауваження, які можна висловити до роботи, торкаються лише незначних неточностей. Зокрема видається не зовсім коректною наведеною в першому розділі характеристика дослідження Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус», роботу над яким ускладнювала, на думку О. Данилевської, «недо-

ступність архівних матеріалів» та інші чинники. «Тому, – зауважує авторка, – більшість міркувань Ю. Шевельова стосуються загальної схеми впливу соціуму на мовну ситуацію в Україні в першій половині XX ст., а не конкретних механізмів його реалізації» (с. 22). Однак праця Ю. Шевельова не обмежується зазначеною проблематикою. Вона донині є одним із найповніших досліджень мовної політики, що її провадили різні режими на окупованих українських землях, причому найбільшу увагу автор приділив мовній політиці більшовиків, яку дослідив на солідній базі тогочасних урядових і партійних документів.

У зв'язку з наведеним у монографії поняттям «мовна шизофренія» щодо телевізійної моделі залучення двох ведучих, котрі одночасно говорять українською і російською мовами, варто було б послатися на мовознавця Ю. Шевчука, який запровадив таке визначення для наведеної практики у своїх численних лекціях та інтерв'ю.

Підсумовуючи, зазначимо, що монографія О. Данилевської є найповнішим нині дослідженням статусного, функційного і реального побутування державної української мови в системі шкільної освіти. Опубліковане дослідження та його висновки заслуговують на якнайширше ознайомлення з ними освітян, керівництва Міністерства освіти і науки України, а також усіх небайдужих громадян.

Лариса МАСЕНКО,

професор Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Пропонуємо увазі читачів розділ 3 рецензованої монографії.

Оксана ДАНИЛЕВСЬКА

КОМУНІКАТИВНИЙ ІДЕАЛ УЧИТЕЛЯ У СВІДОМОСТІ ШКОЛЯРІВ

У сучасному мовознавстві спостерігається зростаючий інтерес до проблеми спілкування в соціально зумовлених ситуаціях. Передусім ідеться про те, що функціонування мови реалізується в численних інституційних дискурсах, кожному з яких властиві свої закономірності. Межі досліджень цих закономірностей упродовж останнього часу істотно розширилися. До різноаспектного аналізу стандартних умов спілкування, окреслених хрестоматійною схемою комунікативної ситуації, сьогодні долучилися такі біосоціальні параметри, як вік і стать, соціальні ролі та статус комунікантів. На думку В. Карасика, інституційні дискурси сьогодні моделюються

за схемою, до якої належать типові учасники, хронотоп, мета, цінності, стратегії, жанри, прецедентні тексти й дискурсивні формули¹.

Серед типів спілкування, які виокремлюють за соціолінгвістичними ознаками, не всі мають однакову комунікативну потужність. Найбільшу кількість мовців охоплює педагогічний дискурс, бо кожному, попри бажання й наміри, випадає бути його учасником. Розробляючи проблеми інституційного дискурсу, сучасна лінгвістика прагне з'ясу-

¹ Карасик В. Языковой круг. Личность, концепты, дискурс / В. Карасик. – Москва: Гнозис, 2004. – С. 251.